

Частина V · БОМБАРДУВАЛЬНИК ЗАВЖДИ ПРОРВЕТЬСЯ

13. Сховища	293
14. Розкрадання	307
15. Целюлоза й попіл	323

Частина VI · 1945–1989: ВІЙНА ЯК МИР

16. Чистки	343
17. Реституції	357
18. Серця й уми	374
Кода. Кінець історії та продовження війни	404
Подяки	416
Список і джерела фотоматеріалів	418
Примітки	421

Вступ

Книжки як зброя на війні ідей

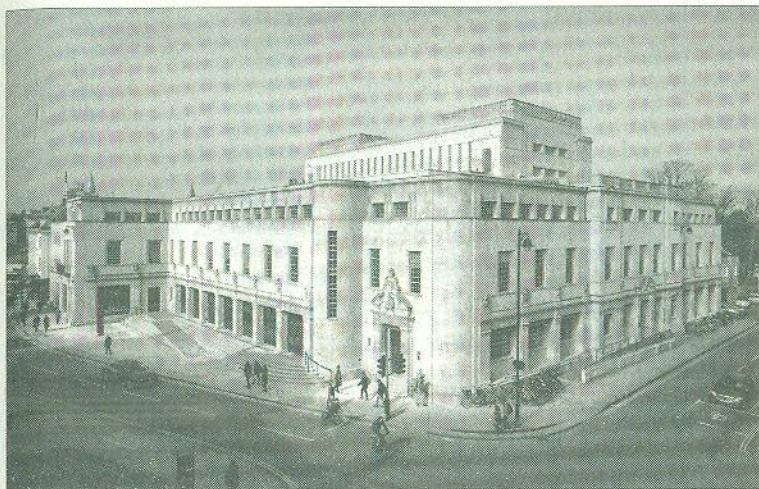
До ідей, з якої згодом виросла ця книжка, мене цілком очікувано підштовхнув лондонський Імперський воєнний музей. У 2017 році я зайшов подивитися на виставку про те, як твори мистецтва, зокрема з колекції музею, зберігали під час Другої світової війни: вивезли поза зону ймовірних бомбардувань. Я вивчаю історію медіа й комунікації, тож задумався: «А що сталося з книжками?». За сімдесят п'ять років, що минули з війни, значно більше уваги приділяли історіям про збереження, викрадення й реставрацію творів мистецтва, а не книжок¹. Причина цього, зокрема, та, що твори мистецтва — окремі, впізнавані й часто дуже коштовні, а от у колекціях книжок, переміщених під час війни, нічого видатного немає. Часто вони склалися з примірників, виданих багатотисячними накладками. Навіть якщо власника можна встановити за екслібрисом, підписом чи бібліотечним штампом, книжки найчастіше дорогі їм просто як пам'ять.

А проте у XX столітті книжкові фонди Європи і багатьох країн Азії пережили період потрясінь, досі не бачений у світовій історії. Було знищено бібліотеки й десятки тисяч приватних колекцій, а переможці привласнювали вцілілі книжки. Багато з них так ніколи й не повернули власникам. Бібліотеки Берліна, Варшави, Мінська, Мюнхена, Касселя, де зберігались унікальні примірники стародруків, ноти, рукописи, ніколи не будуть такими, як колись. Так розповідають історію бібліотек на війні: попри безглузде знищення, сміливці намагаються й далі гортати сторінки. Усі знають про бібліотеки, які діяли на станціях лондонського метро для тих, хто перчікував тривоги. По всьому світі сміливі бібліотекарі

невтомно працювали, щоб урятувати бібліотечні фонди від бомбардувань і грабунків.

Коли такі випадки спливають у пам'яті й складаються в історію зруйнованих бібліотек як людської та культурної трагедії, у серцях багатьох прокидається співчуття. Усі, хто читають ці слова, цінують книжки. Ми — люди книги. Ми схильні вважати, що книжки й писемна культура позитивно впливали на світ: навчали, просвітлювали, допомагали прогресу. Спалюючи єврейські бібліотеки в Польщі, нацисти намагалися стерти цю культурну спадщину — багато унікальних книжок було втрачено назавжди. Для людей писемної культури таке свідоме приниження від німців, у культурі яких теж шанували книжки, було найсильнішим ударом. Ця книжка визнає і згадує ті злочини. А ще ставить таке запитання: чи бомбардування бібліотек і знищення книжок — це завжди трагедія?

У 1931 році було вирішено побудувати нову бібліотеку Оксфордського університету — сховище для бібліотечних фондів, що зростали. У 1939 році, коли почалася війна, бібліотека була майже готова, але ще порожня. І в Новій Бодліанській бібліотеці стали зберігати військові документи. У ній розмістилася бібліотека фотографій Адміралтейства, якою користувався головний штаб Міжвідомчого топографічного підрозділу, створений, щоб координувати картографічну діяльність військ. Він зайняв будівлю факультету географії. Ще Нова Бодліанська бібліотека прийняла Королівський корпус спостерігачів і Відділ навчальної літератури Червоного Хреста, який передавав книжки союзним військовим полоненим. Звісно, не Оксфордом єдиним: багато інших університетів і книгосховищ тримали в глибоких підвалах найцінніше з того, що мали. А Служба переливання крові збирала запас плазми для висадки в Нормандії. Зрозуміло, що така кількість військових документів перетворила Новий Бодліан на виправдану військову ціль. Це, зокрема, унікальна колекція карт Королівського географічного товариства в Лондоні та наукові матеріали Берлінського технічного університету в районі Шарлоттенбург — життєво важливі ресурси у битві науки.

Виправдана військова ціль? Між 1939 і 1945 роками Новий Бодліан (тепер він зветься Вестонською бібліотекою) зберігав найцінніші примірники з інших колекцій та став штабом важливих військових підрозділів. Приміщення факультетів в Оксфорді теж віддали під військовій справі. Чому Гітлер ніколи не атакував Оксфорд, де, зокрема, збирали автомобілі в районі Коулі, — питання, яке цікавить багатьох.

У 1943 році, під час бомбардування, 250 000 наукових праць і справді було втрачено. Оплакуючи бомбардування Ковентрі, якими було знищено більшу частину міста, не забуваймо й про знищення важливих колекцій технічної літератури, що зберігалася в міській бібліотеці та була надважливою для військової промисловості Західного Мідленда.

Та й не всі книжки хороші. Чи оплакувати втрату дев'яти мільйонів примірників «Майн кампф» Гітлера, які випустили в Німеччині до 1945 року? Або ж 100 мільйонів примірників «Маленької червоної книжки» Мао, які знищили, позбавляючись культу його особи? Як ставитися до Клаузевіца, який своїм щирим прагненням до розгромної перемоги знищив залишки лицарської поваги до ворога й уможливив бойові дії, у яких не розрізняли військових і цивільних? Ми цінуємо літературу за її повсюдність, доступність, здатність ідеї чи

захопливої історії впливати на життя багатьох. Але ці самі якості дали змогу поширити ідеологію ненависті, бо книжки спотворили, обернувши на пропаганду і змусивши завдавати шкоди народам-супротивникам. Нацисти нищили єврейські бібліотеки, але водночас вважали їх дуже цінними та створювали нові великі колекції, щоб краще зрозуміти ворогів. Саме завдяки цьому химерному проекту стільки єврейських книжок таки збереглося².

Пишучи цю книжку, я покладався на три основні джерела: книжки про війну, книжки, створені під час війни, й архівні матеріали, переважно листи, пам'ятки і щоденники, про досвід читання, видавничу діяльність і переміщення бібліотек у воєнний час. Це багато сотень історичних праць і друкованих видань того часу. Хочу підкреслити: у цьому тексті йдеться про книжки, але ми говоримо не лише про видання у твердих і м'яких обкладинках, які з 1930-х років змінювали процес читання. Народи, що воювали, мали цілий арсенал друкованих видань: книжки, брошури, наукову періодику, часописи, газети, листівки й журнали. Спроби знизити бойовий дух ворожих військ агітаційними снарядами з листівками, що закликають здаватися, можуть здатися комічними, але розсіювання листівок було важливою частиною повітряної війни. Листівки, що попереджали французів і німців про майбутнє бомбардування або артилерійський обстріл, давали можливість утекти й урятуватися. Без друку немає ієрархії. У квітні 1945 року жителі зруйнованого Берліна побачили два картонні плакати зі старанно виведеними від руки правилами, підписаними іменами «Гітлер» і «Гейбельс», але просто відкинули страшні покарання, якими ті плакати погрожували. Напис від руки, що не мав авторитету друку, здавався жалюгідним. Хтось у натовпі презирливо сказав те, що було на думці в усіх: «Ви тільки гляньте, до чого докотилися ці двоє»³.

У цій книжці досліджено всі типи друкованих видань, зокрема, тому, що вони були взаємопов'язані. Багато книжок спершу публікували по розділах у літературних часописах (прекрасний приклад такої книжки — виданий у 1915 році

Війна жорстока й трагічна, але під час неї пробуджуються неочікувані таланти. Ось молодий матрос відпочиває від служби, малюючи для військової газети на Оркнейських островах.

роман Джона Бакена «39 сходин»^{*}). Книжковий світ тісно переплітався із журналістикою. Письменники писали для газет, а газети у відповідь рекламували їхні книжки. Автори, твори яких публікували, у воєнний час були дуже потрібні для пропаганди. Вони часто охоче погоджувалися на таку роботу, бо через нестачу запасів паперу закривалися журнали й газети, а ці гонорари склали велику частину письменницького прибутку. До всього, читачі часто не бачили різниці між книжками й часописами: з них дізнавалися новини й читали для розваги. Філіс Волтер, випускниця Лондонського університету, у 1939 році повернулася з маленьким сином у родинний дім у Дорсеті, а її чоловік залишився працювати в Лондоні на військовій посаді. Ось що Філіс пише про свої читацькі звички в анкеті для тих, хто веде щоденники за ініціативою Mass Observation:

^{*} Книжка «39 сходин» Джона Бакена вийшла друком в українському перекладі у видавництві «Фабула» у 2016 році. Тут і далі прим. пер.

Єдині книжки, які я читаю постійно, — це Picture Post (його я шлю сестрі в Австралію як подарунок на її день народження й Різдво), New Statesman (вона мені його дарує) і ще Reader's Digest (його читає мій батько)⁴.

Жодне із цих трьох видань не було книжкою в сучасному розумінні слова, хоча Picture Post, а ще Life завдяки неймовірним фотографіям із передової у воєнний час вважалися важливими виданнями.

Досліджуючи цю тему, я прочитав (і купив) кількасот книжок, брошур і листівок, але якби мусив обрати улюблену книжку воєнного часу, то обрав би щоденник Нелли Ласт⁵. У 1939 році домогосподарка Нелла жила у Барроу-ін-Фернес, суднобудівельному порту на узбережжі графства Камбрія. У школі Нелла ніколи не вчилася, але мала талант вести щоденник. Її сухі й подекуди недобрі спостереження змальовують типове життя під бомбами — жахіття війни.

У юності Нелла захоплювалася читанням, але схоже, що під час війни читала дуже мало. Вона стояла в чергах по їжу, волонтерила, вела щоденник і вирощувала овочі на продаж — часу лишалося тільки на те, щоби швидко переглянути вечірню газету. Це типова картина. Дехто за час війни майже не брався до книжок, інші ж, навпаки, бачили у книжці захист у складні часи: чоловіки, сини й дочки були далеко від дому, а над головами гуділи бомбардувальники. Багато людей уперше відкрили для себе читання: хтось — на позиціях далеко від лінії фронту, хтось — у таборах для військовополонених. Тож попри те, що надто часто друковані видання, просочені отруйною пропагандою, підштовхували солдатів до жаклих учинків, яких вони ніколи не скоїли б у цивільному житті, ми подивимося на книжки і як на джерело затишку й розради в буремні часи.

Навряд можна назвати збігом те, що головні війни XIX і XX століть вели найбільш начитані країни (які стали такими на хвилі поширення загальної грамотності з початку XIX століття). Німеччина першою звернулася до науки

війни, Сполучені Штати наслідували її приклад. У Першій світовій війні брали участь Франція з її найшанованішою літературою, а також Британія та Німеччина, де було найпопулярніше книговидавництво. Війна також підхлоснула видавничу галузь Сполучених Штатів, а після революції 1917 року в новоствореному Радянському Союзі почали впроваджувати загальну грамотність, і це трансформувало суспільство. Війна докорінно змінила умови міжнародної книжкової торгівлі та видавничий процес. Колишні друзі й партнери більше не могли працювати разом, бо торгівлю між ворожими країнами заборонили. Переможені принижено спостерігали за тим, як видавничий ринок або переходить до переможців, або взагалі перестає існувати. Бомбардування нищили мільйони книжок не тільки у бібліотеках і приватних колекціях, а й на складах видавців і продавців. Бувало, що всі тиражі згоряли від падіння бомби. А ще всі країни, що воювали, неминуче впроваджували нові правила, як-от оццдження паперу й цензура.

Цензура в цій історії менш відчутну роль, ніж можна очікувати. У нацистській Німеччині від початку не приховували бажання повністю заборонити книжки єврейських та «занападницьких» авторів. Але було незрозуміло, хто саме належить до другої категорії, тож бібліотекарі, якщо навіть могли ідентифікувати такі книжки, то переважно самі вирішували, що віддати на спалення. У Радянському Союзі страх потрапити в ГУЛАГ забезпечував покірність письменників. У демократичних країнах цензура була не такою помітною, хоча в 1917 році з американських бібліотек вилучали (і подеколи спалювали) німецькі книжки, а під час Холодної війни до списку вилучених з американських бібліотек потрапили популярні письменники, як-от Дешилл Гемметт і Говард Фаст. За десять років до цього армія та флот США поширювали серед солдатів книжки Фаста, видані спеціально для збройних сил. На Британію сильно впливав дефіцит паперу: письменникам бракувало можливостей бути опублікованими, а читачам — свідчень очевидців про війну. Цензуру залишили